

Dinî Araştırmalar, Eylül-Aralık 2001, C. 4, s. 11, ss. 7-17.

Cehalet ve Tembellik ile Dini Zihniyet Arasındaki İlişki Üzerine

Recep KILIÇ*

ABSTRACT

Ignorance and sloth have been the most two basic problems of Islamic world for centuries. However Islam, as a religion, attaches a very big importance to work and be learned. In this case, the basic question is this: "Whether ignorance and sloth lead to come into being a religious mentality suitable for themselves or the present religious mentality leads to ignorance and sloth?" In this article, moving from the views of Mehmet Akif who did not only point out the social problems of the era in which he lived but also proposed ways of solution to be free from them, the answer of this question will be investigated.

Key Concepts: Religious Mentality, Ignorance, Sloth

Cehalet ve tembellik, asırlardır İslam dünyasının en temel iki problemi- dir. Oysa İslâm dini, bilgili olmaya ve çalışmaya büyük bir değer atfeder. Bu durumda İslâm toplumunda görülen cehalet ve tembelliği besleyen dinî bir zihniyetin olup olmadığı sorusu önem kazanır. Bu yazıda, yaşadığı dönemin sosyal problemlerini sadece tespit etmekle kalmayıp bu problemler- den çıkış yolları da teklif etmiş olan Mehmet Akif'in görüşlerinden hare- ketle, bu sorunun cevabı aranacaktır.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı

Akif'in dinî zihniyet ile cehalet ve tembellik arasında doğrudan bir ilişki kurduğu görülür. Ancak bu ilişkide belirleyici olanın tespiti, kolay değildir. Yani “*cehalet ve tembellik kendine uygun bir dinî zihniyetin oluşmasına mı yol açmaktadır, yoksa sahip olunan dinî zihniyet cehalet ve tembelliğe mi sevk etmektedir*” sorusu, cevabı kolayca bulunabilecek bir soru değildir. Bu yazıda bir anlamda bu sorunun cevabı aranacaktır.

Akif'e göre İslam toplumunun gerçek düşmanı cehalettir. Cehaletten kurtulamadığı sürece İslam dünyasının maruz kaldığı zilletten kurtulması mümkün değildir. Yaklaşık 90 sene önce (18 Cemaziyelevvel 1331/24 Nisan 1913'de) bu konuda şöyle demektedir:

*Bir baksana: Gökler uyanık, yer uyanıktır;
Dünya uyanırken uyumak maskaralıktır!
Eyvah! Bu zilletlere sensin yine illet...
*Ey derd-i cehalet, sana düşmekle bu millet,
Bir hâle getirdin ki: Ne din kaldı, ne nâmûs!
Ey sîne-i İslâm'a çöken kapkara kâbûs,
Ey hasm-ı hakikî, seni öldürmeli evvel:
Sensin bize düşmanları üstün çıkaran el!*

*Ey millet, uyan! Cehline kurban gidiyorsun!
İslâm'ı da “batsın!” diye tutmuş, yediyorsun!
Allah'tan utan! Bâri bırak dini elinden...
Gir leş gibi topraklara kendin, gireceksen!
Lâkin ne demek bizleri Allah ile iskât?
Allah'tan utanmak da olur ilm ile... Heyhât!*

Tembelliğin ‘maskaralık’ olarak tanımlandığı, milletin cehalet yüzünden din ve ahlâkını kaybettiği ifade edilen bu satırların yazıldığı 1913 yılının Balkanların derin acılarıyla elden çıktığı yıl olduğunu hatırlamamız, Akif'i anlamamız açısından önemli olmalıdır. Öncelikle askerî, siyasî ve iktisadî açıdan değerlendirmeler yapıldığı bir dönemde Akif, İslam toplumunun karşısına ‘gerçek düşman’ (hasm-ı hakiki) olarak cehaleti koymaktadır. Sonra da yapılması gereken ilk işin ‘düşmanları bize üstün çıkaran’ cehaletten kurtulmanın yollarını bulmak olduğunu söylemektedir.

Aradan geçen bir asra yakın bir süre içinde İslam toplumu, yazık ki ‘*hasm-ı hakiki*’sini hâlâ yenememiş, bugünün moda tabiriyle “bilgi toplumu” haline gelememiştir. Bunun sonucu olarak da Batıda üretilen bilginin adeta bombardımanına uğramıştır. Bu ‘bilgi bombardımanı’nın tesiriyle cehaleti daha da derinleşmiştir. Batılı bilginin gücü sayesinde küreselleşen dünyada İslam toplumu bugün de maalesef Akif’in ifadesiyle ‘cehline kurban gitmektedir.’

İslam toplumunun içine düştüğü problemlerinin üstesinden gelebilmesi için öncelikle cehaletten kurtulması gerektiğini ısrarla vurgulayan Akif, milletlerin ayakta kalabilmelerini mümkün kılan gücün, *ahlak ile bir arada bulunan bilgi* olduğunu söyler. Buna göre milletlerin ilerleyebilmesi için ihtiyaç duyulan güç, yalnız başına bilgi değil, ahlâkla birlikte bulunan bilgi olmaktadır.

*Çünkü milletlerin ikbâli için, evlâdım,
Ma'rifet, bir de fazilet... iki kudret lâzım.²*

Bilgi, toplumun mutluluğunu temin edecek sebeplerin sağlanması için zorunludur. Ahlak ise bilginin sağladığı bu sebeplerin memleketin hayrına kullanılması için gereklidir. Bu sebepten bilgiden yoksun bir milletin sadece ahlakla yükselebilmesi mümkün olmamaktadır.³ Ancak bunun tersinin gerçekleşmesi, bir toplum için düşünülebilecek en büyük felakettir. Yani bir toplumda bilginin olup da, o bilgiyi memleketin hayrına kullanacak ahlakın olmaması, ‘*Tâûnlara rahmet okutacak bir musibettir.*’

*Ma'rifet, farz edelim, var da, fazilet meşkuud...
Bir felaket ki cemâ'atler için, nâ-mahdûd.
Beşerin rûhunu tesmîm edecek karha budur;
Ne musibettir o; Tâûnlara rahmet okutur!⁴*

Akif’in bilginin bulunup da ahlakın bulunmamasının bir toplum için en büyük felaket olacağını, ahlaktan yoksun bilginin insan ruhunu zehirleyecek bir yara olduğunu bildirdiği tarih 1919’dur. Yaklaşık 80 sene sonra 2001 yılının Türkiye’inde yaşanan soygun ve vurgunlar, ahlaktan yoksun birey-

2 Safahat, Asım, s. 405.

3 Bkz: Safahat, Asım, s. 405-406.

4 Safahat, Asım, s. 405-406.

lerin bilgilerini memleketin zararına olacak şekilde nasıl kullanabildiklerini göstermesi açısından anlamlıdır. Aynı şekilde bugün bilgiyi elinde bulduran ülkelerin, üçüncü dünya ülkelerine yönelik uyguladıkları politikalar, ahlak ile bir arada bulunmayan bilginin toplumlar için ne kadar büyük felaketlere yol açtığını göstermesi açısından da ibret vericidir.

Milletlerin ilerlemeleri için bilgi ile ahlâkın bir arada bulunması gerektiğini vurgulayan Akif, İslam ümmetinin içine düştüğü hüsrânın başlıca sebebi olarak, son üç asırda üretilen ilimden mahrum kalınmasını gösterir. Buna göre ahlâkî açıdan üstün bir medeniyet kurmuş olan milletimiz, ahlâk değerlerini son üç asrın bilgi birikimi ile birleştiremediğinden maddî gücünü yitirmiştir. Bu durum, İslam toplumunun zaman içinde ahlaki değerlerini tamamen kaybetmesine yol açmış, bu da ümmeti “Garbin emriyle yatıp kalkmaya mahkum”⁵ hale getirmiştir.

*Biz, evet, hasmumuzun kudret-i irfânından,
Bînasibiz de o yüzden bu şerefsiz hüsrân.
Sonra, a'sâra süren haybeti çekmekle, bugün,
O fazilet bile hissiz, hareketsiz, ölgün.*

*Şimdi, Asım, bana müfrit de, ne istersen de,
Ma'rifetten de cüdâ Şark o faziletten de.⁶*

Akif'e göre bilginin gücünden mahrum kalan toplumun uğradığı hüsrânlar, ahlaki değerlerin yozlaşmasına yol açmış, cehalet ahlaki çöküntüyü hızlandırmıştır. Bütün bunlara rağmen yaşanan olumsuzlukların büyüklüğüne bakarak ümitsizliğe düşmemek gerekmektedir. Çünkü İslam toplumunda ahlâkî değerlerin kaynağı İslâm dinidir.⁷ Kaynak sağlam olduğundan ahlâkî değerler kolayca kaybolmayacaktır. Bu sebepten yapılması gereken iş, Batının bilgi seviyesinin en kısa zamanda yakalanmasıdır.

*Bu cihetten, hani, hiç yılmasın, oğlum, gözünüz;
Sâde Garb'ın, yalnız ilmine dönsün yüzünüz.
O çocuklarla beraber, gece gündüz, didinin;
Giden üç yüz senelik ilmi sık elden edinin.⁸*

5 Bkz: Safahat, Asım, s. 406.

6 Safahat, Asım, s. 406.

7 Bkz: Safahat, Asım, s. 407.

8 Safahat, Asım, s. 407.

Kısaca ifade etmek gerekirse Akif, bir toplumun gelişip kalkınabilmesi için bilgi ve ahlakın olmazsa olmaz iki değer olduğunu; bilgi olmayınca ahlakın varlığını sürdüremediğini, sürdürse bile etkili olamadığını; ahlak olmayanca da bilginin toplum ve birey için büyük tehlikelere yol açtığını belirtir. İslam toplumunda ahlakın sağlam bir kaynağa sahip olduğunu, bilginin elde edilmesi halinde ahlaki değerlerin işlerlik kazanmasının nispeten kolay olduğunu, bu sebepten de Müslümanların bilgiye ulaşabilmeleri için gece gündüz çalışmaları gerektiğini vurgular. Dolayısıyla İslam toplumunun önüne hedef olarak, bilgiye ulaşmak için çalışmayı koyar. Ancak bunun önünde büyük bir engel vardır. O da tembelliktir.

İslam toplumunda tembellik ile cehalet, birbirini besleyen iki büyük yara durumundadır. Çünkü Akif'in düşünce sisteminde toplumun ihtiyaçlarının karşılanabilmesi, problemlerinin çözümlenebilmesi için bilgi gerekmekte, bilgi ise çalışmayı gerektirmektedir. Bu durumda İslam toplumunun tembellikten kurtulup disiplinli bir çalışma hayatı gerçekleştirememesi, önünde duran en büyük bir problem olmaktadır.

İnsan, şahsiyetini oluşturabilmesi, 'insanca' bir hayat sürdürebilmesi için zorunlu olarak çalışmak mecburiyetindedir. Geleceğinin olmasını kendisi için 'hak' olarak gören insanın çalışmayı 'ödev' bilmesi gerekmektedir. Çünkü Akif'e göre;

*"Bekaayı hak tanıyan sa'yi bir vazife bilir;
Çalış çalış ki bekaa sa'y olursa hakkedilir."*⁹

Gerçekten de varoluşunu insanca sürdürmeyi kendisi için bir hak olarak gören kişinin, çalışmayı ödev olarak kabullenmesi gerekir. Aksi halde insanın; şahsiyetini koruyabilmesini ve başarılı olabilmesini düşünmek bile mümkün değildir. 'Mutlak kurtuluş' ya da Akif'in ifadesiyle 'felâh', ancak çalışmak ile mümkündür. Hayatı bir savaş hâli olarak¹⁰ kabul eden Akif, bu savaşın kazanılmasının tek şartının çalışmak olduğunu söyler.

Dinî bir terim olarak "mutlak kurtuluş" anlamına gelen "felâh" ile "çalışma" arasındaki zorunlu ilişkiyi Akif şu şekilde dile getirir:

*Kimin kolunda mesâî denen vefalı silah
Görülüyorsa, ümid etmesin sonunda felâh.*¹¹

9 Safahat, s. 220.

10 Safahat, s. 228.

11 Safahat, s. 228.

Akif'e göre âlemdaki bütün varlıklar, belirli bir çalışma hayatı içindedirler ya da kendilerini böyle bir çalışma hayatı içinde bulurlar. Ancak insan dışındaki yaratılmış varlıklarda hür irade olmadığından onların çalışmaları, kendi iradî seçimleriyle gerçekleşmez. Bu sebepten de gerçekleştirdikleri çalışma, ahlâkî ya da dinî bir değerlendirmeye konu olmaz. Bununla beraber insan dışındaki varlıkların çalışma düzeni, insana kendi hayatında gerçekleştirmesi gereken çalışma şekli konusunda fikir verebilir.

İstiklâl şâirimiz; 'çalışma'yı, istiklâlin ve istikbalin olmazsa olmaz şartı olarak gördüğü için, İslâm dünyasının içine düştüğü her türlü olumsuzluğun tembellikten kaynaklandığını düşünür. Bundan dolayı insan için çalışmanın zorunluluğunu temellendirmek üzere, varlık dünyası ile çalışma arasındaki zorunlu ilişkiye dikkat çeker.

İlk olarak Allah-u Teâlâ'nın çalışma ile ilişkisini ele alır, O'nun iradesi, her an çalışma hâlinindedir. Akif, "... *kille yevmin huve fi şe'n*"¹² âyetinin tefsirini yaparcasına İlâhî irâde'nin her an çalışma halinde olduğunu şu şekilde ifade eder:

*Ne dinlenir, ne de âtil kalır; velev bir an,
Şu 'ûn-i hilkatî teksîf edip yaratmaktan.*¹³

Bir an bile yaratma işinden uzak durmadığını bildirdiği Yaratıcı'dan sonra 'yaratılmış varlıklar' üzerinde durur. Yaratılmış varlıklar arasından önce madde, zaman, mekân, yer ve gök cisimleri gibi cansız varlıkların tamamının çalışmakta olduklarına dikkat çeker.¹⁴ Cansız varlıklardan sonra canlı varlıklar üzerinde yoğunlaşır. Bütün bitki ve hayvan türlerinin yaşayabilmek için mutlaka çalışmak zorunda olduklarını sembolik bir tarzda yine kendine has üslûbu içinde dile getirir.¹⁵

Akif'in canlı ve cansız varlıklar üzerinde çalışma açısından durmasının gayesi, dikkatleri insan ile çalışma arasındaki ilişkiye çekmektir. İnsan ile çalışma ilişkisi konusundaki tesbitini ise, '*çalışmayan insanın hayat hakkı yoktur*' şeklinde özetlemek mümkündür. Buna göre insan, her durumda çalışmak mecburiyetindedir. Bu, tek tek bireyler için geçerli olduğu kadar

12 Rahman sûresi, 29.

13 Safahat, 220.

14 Bkz: Safahat, 220-221; 223.

15 Safahat, 227.

toplumun en küçük birimi olan âile, cemaat, kavim ve millet gibi daha büyük birlikler ve nihayet bütün insanlık için de geçerli olan evrensel bir kural durumundadır. ¹⁶ İnsan ile çalışma arasında zorunlu bir ilişki olduğundan dolayı, ‘çalışma’ için insanın “öz niteliği” demek mümkündür. ¹⁷

Cihadın anlamı üzerinde yoğun tartışmaların yapıldığı günümüzden yaklaşık bir asır önce Akif, Batıyı “mücahid” olarak nitelendirmekte hiçbir sakınca görmemektedir.

*Bakın mücahid olan Garb'a şimdi bir kerre:
Havaya hükmediyor kaani' olmuyor da yere.
Dönün de âtil olan Şark'ı seyredin: Ne geri!
Yakında kalmıyacak yeryüzünde belki yeri!*¹⁸

Akif'e göre İslam dini, çalışmayı Müslümanlara bir görev olarak yüklemekte¹⁹, Müslümanların cehaletlerinin İslam'ı doğru anlamalarına engel olup yanlış bir din anlayışının oluşmasına yol açtığını düşünmektedir:

*Bakın ne hâle getirmiş ki cehlimiz dîni:
Hurafeler bürümüş en temiz menâbi'ini.
Değil hakaaikt şer'in, bugün, bedîhiyyât
Bilâ-münâkaşa ikrâr olunmuyor... Heyhât!
Kitab'ı, Sünnet'i, İcmâ'ı kaldırıp attık;
Havâssı maskara yaptık, avâmı aldattık.
Yıkıp şeriatı, bambaşka bir bina kurduk;
Nebî'ye atf ile binlerce herze uydurduk!...²⁰*

Demek ki Müslümanların cehaleti, dinin doğru anlaşılmasına engel olmaktadır. Temel konularda dinin apaçık kaynakları yerine hurafeler esas alınmakta, Peygamber adına yalan yanlış şeyler uydurulmakta, sonuç olarak da İslam'dan ‘bambaşka’ bir din ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan bu farklı din veya yanlış din anlayışı da Müslümanların tembelliğini besleyen dinî bir ortam hazırlamıştır. Bu dinî ortama, ‘dinî zihniyet’ de diyebiliriz.

16 Bkz: Safahat, 228-229.

17 Safahat, 131

18 Safahat, s. 229. Burada Akif cihadı ‘atalet’in karşıtı olarak, mücahid’i de ‘çalışan’ anlamında kullanmaktadır.

19 Safahat, s. 24 –25.

20 Safahat, Fatih Kürsüsünde, s. 240.

Buraya kadar söylenenlerden hareketle, cehalet ve tembelliğin dinî zihniyet ile ilişkisi konusunu ele alabiliriz. Bu ilişki sorununu ifade etmek üzere sorduğumuz ‘cehalet ve tembellik mi kendine uygun dinî bir zihniyet oluşturmakta yoksa dinî zihniyet mi cehalet ve tembelliğe sevk etmektedir’ sorusuna Akif’in cevabını şu şekilde dile getirmek mümkündür: Önce cehalet kendine uygun dinî bir zihniyet oluşturmakta sonra da bu zihniyet tembelliği olumlayıp meşrulaştırmaktadır.

Cehaletin ürünü olarak oluşan dinî zihniyet tembelliği besleyip meşrulaştıran bir fonksiyon icra etmektedir. Çünkü bu dinî zihniyet dünyaya, ‘tevekkül’, ‘kader’ gibi dinî değerlere ve en önemlisi de İslâm ulûhiyet anlayışına öyle bir anlam yüklemektedir ki artık çalışma, yorulma, gayret etme gibi kavramlar anlamsızlaşmaktadır.

Tembelliği teşvik eden dünya görüşünün oluşmasında; âhiretin ebediliğini, dünyanın geçiciliğini vurgulayan âyetlerin, dünyanın tamamen önemsiz olduğu şeklinde yorumlanmasının payı büyük olmuştur. Böyle bir yorum, bu dünyanın terk edilmesi gerektiği gibi yanlış bir çıkarıma yol açmıştır.

*Hatâdır âhiretten beklemek dünyâda her hayrı:
Öbür dünyâ bu dünyâdan değil, hem hiç değil, ayrı.²¹*

...
*Dilinden ahiret hiç düşmüyor ey müslüman, lakin,
Onun hakkında âtil bir heves mahsûlü idrakin!²²*

İslâm inancında şüphesiz ebedî olan âhiret âlemidir. Ama ‘ebedî olan’ın kazanılması, geçici olan bu dünyada gerçekleştirilecek çalışma ile mümkün olmaktadır:

*Tevekkülün, hele, ma'nası hiç de öyle değil.
Yazık ki: Beyni örümcekli bir yığın câhil,*

*Nihayet oynayarak dine en rezil oyunu,
Getirdiler, ne yapıp yaptılar, bu hâle onu!²³*

mısrarlarıyla Akif “tevekkül”e yüklenen yanlış anlama işaret eder.

21 Safahat, 275.

22 Safahat, 276.

23 Safahat, 236.

Tevekkül, çalışma hayatında en temel dinî değerlerden biridir ve “insanın gerçekleştirmek istediği bir iş için gereken her şeyi yaptıktan sonra, sonucu Allah’tan beklemesi hali”nin adıdır. Bu anlamda tevekkül, insanı çalışma konusunda harekete geçiren ve ümitsizliğe düşmekten kurtaran dinamik bir değerdir. Çünkü ulaşmayı planladığı hedefe ulaşamadığı durumlarda insan, tevekkül sayesinde ümitsizliğe düşmeyecek; nerede hata yaptığını, hangi konularda yetersiz olduğunu gözden geçirecektir. Böylece eksiklerini gidermek suretiyle ulaşmak istediği hedefi yakalamak için tekrar çalışmaya koyulacaktır.

İslâm’da tevekkül anlayışı ulûhiyyet anlayışıyla yakından alâkalıdır. İslâm’da insan, tevekkül inancıyla çalışmaya teşvik edilir. Çünkü İslâm’ın Allah’ı; çalışana, emeğinin karşılığını mutlaka veren bir güç ve adalet sahibidir. Fakat Akif’in dikkat çektiği yanlış tevekkül anlayışında Allah; ‘çalışana emeğinin karşılığını adaletle veren’ olarak değil de, ‘tembellik eden müslümanın yerine kendisi çalışan’ olarak düşünölmeye başlanmış, böyle bir tevekkül anlayışı da ‘felaket’in başlangıcı olmuştur. Bu durumu Akif, şu cümlelerle dile getirir:

*“Çalış!” dedikçe şeriat, çalışmadın, durdun,
Onun hesabına birçok hurafe uydurdun!
Sonunda bir de “tevekkül” sokuşturup araya,
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya!²⁴*

Bu yanlış tevekkül anlayışı, zaman içinde İslâm’ın ulûhiyyet anlayışında paralel bir değişikliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslâm ulûhiyyet anlayışında Allah; mü’minlerin duâlarını işiten, icabet eden, yani duâyı kabul edip, bir anlamda, gereğini yapan mutlak güç, ilim ve irade sahibi Müteâl bir Zât’tır. Böyle bir ulûhiyyet anlayışına sahip olduğu içindir ki, Müslüman ibadet ve duâ eder, Allah’a tevekkül eder. Oysa tevekkül’e yanlış anlam yüklenmesi sonucunda Müslümanlar; çalışmadan çalışanların yakalayabileceği seviyeye ulaşmayı, bilgili olmadan bilgili olanlarla eşit seviyede olmayı ister hâle gelmişlerdir. Yani Allah’ı; ‘çalışana emeğinin karşılığını adaletle veren’ olarak değil de, ‘tevekkül eden Müslümanın yerine kendisi çalışan’ olarak düşünmeye başlamışlardır. Bu yanlış uluhiyyet

anlayışını açıkça görmek için Akif'in 'Fatih Kürsüsünde' dile getirdiği şu mısraları tahlil etmemiz gerekir.

*Bırak çalışmayı, emr et oturduğun yerden,
Yorulma, öyle ya, Mevla ecir-i hâsın iken!
Yazıp sabahleyin evden çıkarken işlerini,
Birer birer oku tekmil edince defterini;
Bütün o işleri Rabbim görür: Vazifesidir...
Yükün hafifledi... Sen şimdi doğru kahveye gir!
Çoluk, çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak...
Huda vekil-i umurun değil mi? Keyfine bak!
Onun hazine-i in'amı kendi veznendir!
Havale et ne kadar masrafın olursa... Verir!²⁵*

Görüldüğü gibi burada Müslüman'ın inandığı Allah, kişinin özel işlerini yerine getirmek üzere ücretle çalıştırdığı gündelikçi işçiye (ecir-i hâs) veya bütün işlerinden sorumlu olan bir vekile (vekil-i umûr) benzetilmektedir. Böyle bir işçiye ve vekile sahip olan kişinin çalışıp yorulmasına gerek kalmadığı gibi böyle bir Allah inancına sahip olan Müslüman da çalışmaya ihtiyaç duymayacaktır. Çünkü böyle bir uluhiyyet anlayışında insanın yerine getirmesi gereken bütün görevler Allah'a havale edilmekte, "Allah - insan ilişkisi" tersine çevrilmektedir

*Silahlı kullanan Allah, hududu bekleyen O;
Levazımın bitivermiş, değil mi? Ekleyen O!
Çekip kumandası altında ordu ordu melek;
Senin hesabına küffarı hâk-sâr edecek!
Başın sıkıldı mı, kafi senin o nazlı sesin:
"Yetiş!" de, kendisi gelsin, ya Hızır'ı göndersin!
Evinde hastalanan varsa, borcudur: Bakacak;
Şifa hazinesi derhal oluk oluk akacak.
Demek ki: Her şeyin Allah.. Yanaşman, ırgadın O;
Çoluk çocuk O'na aid: Lalan, bacın, dadın O;
Vekil-i harcın O; kahyah, müdir-i veznen O;
Alış seninse de, mes'ul olan veriştin O;
Denizde cenk olacakmış.. Gemin O, kaptanın O;
Ya ordu lazım imiş.. Askerin, kumandanın O;
Köyün yasakçısı, şehrin de baş muhassılı O;
Tabib-i aile, eczacı.. Hepsi hasılı O.*

*Ya sen nedin? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!
Biraz da saygı gerektir.. Ne saygısızlık bu!²⁶*

Bu mısralarla açıkça dile getirilen şudur: Cehaletin sonucunda öyle bir dinî zihniyet oluşmuştur ki bu dinî zihniyete sahip olan Müslüman inandığı Allah'ı; sınırı bekleyecek asker, düşmanı mağlup edecek ordu, orduyu yönetecek kumandan, işlerini görececek ırgat, eczacı, hekim, vb. konumuna indirgemıştır. Bu indirgemeciliğe de “tevekkül” adını vermiştir. Akif böyle bir tevekkül ve uluhiyyet anlayışını, haklı olarak, şirk diye nitelendirir. Çünkü bu anlayışta Allah'ın konumu ile insanın konumu yer değiştirmiştir.

*Huda'yı kendine kul yaptı, kendi oldu huda!
Utanmadan da tevekkül diyor bu cür'ete.. Ha?*

...
*Senin bu kopkoyu şirkin sığar mı imana?
Tevekkül öyle tahakküm demek mi Yazdan'a?
Kimin hesabına inmiş, düşünmüyor; Kur'an...
Cenab-ı Hak çıkacak, sorsalar, muhatab olan!
Bütün evâmire i'lân-ı harb eden şu sefih,
Mükellefiyeti Allah'a eyliyor tevcih!²⁷*

Kısaca ifade etmek gerekirse “Allah – insan ilişkisi”ni tersine çeviren bu dinî zihniyetin temel özelliği olan tevekkül ve kader anlayışını Akif, İslâm'a yapılan bir iftira olarak görür:

*“Kader” senin dediğin yolda şer'a bühtandır;
Tevekkülün, hele, hüsrân içinde hüsrandır.²⁸*

Görüldüğü gibi Akif'in düşüncesinde cehalet ve tembellik ile İslâm toplumunda hakim olan dinî zihniyet arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Cehaletin sonucunda asırlar öncesinde oluşmuş olan bu dinî zihniyeti İslâm toplumu hala değiştirememiştir. Bu değişikliği gerçekleştiremediği için problemlerinin üstesinden gelebilmek bir yana onların tanımını bile yapmakta zorlanmaktadır.

26 Safahat, 233-34.

27 Safahat, 234.

28 Safahat, 234.